

BİLGE KAĞAN'A AİT YARLIĞIN UNVANI VE ONUN TÜRK VESİKALARI TARİHİNDEKİ YERİ

Kasımcan SADIKOV¹

Öz

İkinci Köktürk Kağanlığı döneminde yaşayan ve eserler yaratan tarihçi ve edip olan Yollug Tigin'in bilinen iki eseri vardır: biri kendi amcası, kumandan (*sübaşı*) Kül Tigin, ikincisi ise babası Bilge Kağan'ın anısına dikilen taş yazıtlardır. Yollug Tigin, amcası Kül Tigin'in adına 732 yılında tamamladığı yazıtı babası Bilge Kağan'ın buyruğu üzerine yazmıştır. Yazıt metnini kağanın kendisi söylemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Aradan iki sene geçtikten sonra Bilge Kağan da ölmüştür. Yollug Tigin bu kez babası Bilge Kağan'ın anısına taş yazıtı yazmaya girişir. O, daha önce amcası için dikilen yazıtta yer alan kağanın kendi halkı ve ulusu için sarfettiği sözleri, onun müracaatlarını aynen aktararak yeni yazıtına da ilave eder. Bu sebeple de her iki yazıtın büyük bir kısmı aynı olup, bu kısımlar Bilge Kağan'ın dilinden söylenmiştir. Ancak Yollug Tigin daha sonra yazdığı yazıtta kağanın dilinden söylenen cümlelerde birtakım değişiklikler yapmış, yenilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilge Kağan, Yollug Tigin, Türk Vesikaları, Unvan, Türk Tarihi

1 Prof. Dr., Taşkent Devlet Şarkşinashlık Enstitüsü Klasik Filoloji Bölümü. e-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

The Foundation of the Name of Bilge Paper and the Place of His Turkish Vesicas

Abstract

Yollug Tigin, the historian and litterateur lived in the period of the second Göktürk Khaganate and created works, has two known works: one is for his uncle, the commander (sübaşı) Kül Tigin and the second one is the stone inscriptions erected in memory of his father Bilge Khan. Yollug Tigin, wrote the inscription that completed in 732 on behalf of his uncle Kül Tigin, on the order of his father, Bilge Khan. It is highly likely that the inscription is said by Kagan himself. Two years later, Bilge Khan died. Yollug Tigin starts writing stone inscriptions in the memory of his father Bilge Khan this time. He generates to the new inscription by inserting the same words that he has written for the people and the nation in the inscription that was previously written for his uncle. For this reason, a large part of the two inscriptions are the same and these parts are came from Bilge Khan himself. However, Yollug Tigin later made in his inscription a number of changes and revisions in the sentences came from the Khan himself.

Keywords: Bilge Kagan, Yollug Tigin, Turkish Vesya, Title, Turkish History

Bilge Kağan abidesi ilin yani devletin sahibi olan kişinin aşağıdaki sözleriyle başlar:

T'ŃŃR'İT'G : T'ŃŃR'İ : YRTMŞ : T'ŮR'K : B'İL'GÄ : QyNSBM (X.1).

Bu transliterasyonlu yazımın okunuşu (transkripsiyonu) aşağıdaki gibi olmalıdır: ***TäŃri-täg täŃri yaratmış türk Bilgä qayan sabım.***

Aynı cümle başka bir yerde, yazıtın son kısmında da tekrarlanmaktadır (Xa.13).

S.E. Malov, bu cümlelerden birincisini Rusçaya “(Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” (Malov 1959, 20) şeklinde, ikincisini ise “(Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана” şeklinde tercüme etmiştir (Malov 1959, 23).

Hüseyin Namık Orkun ise bu cümleyi Türkiye Türkçesine şöyle aktarır: “Göge benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan [işte benim] sözüm” (Orkun 1987, 58–59).

Talat Tekin aynı cümleyi “Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan, sözüm” şeklinde yorumlar (Tekin 1988, 37,99).

Dikkat edilirse yukarıdaki yorumlarda kağan için “göğün yerleştirdiği (Небом поставленный), göğün yarattığı, Tanrı yapmış” gibi sıfatlar verilmektedir.

Cümleyi baştan dikkatlice gözden geçirelim. Cümlemin başında yer alan *TäŃri-täg* ifadesi “gök, sema” anlamındadır. Burada bu kelime kendisinden sonra gelen *täŃri* (yani Tanrı) kelimesinin sıfatıdır. *TäŃri-täg täŃri* dendiğinde “Gök gibi (ulu) Tanrı” anlaşılır. Daha sonra gelen *yaratmış* kelimesi sıfat-fiil görevinde olup “yarattığı” demektir. Bilge Kağan yazıtının girişi, başlangıcı olan bu cümlede kağanın sıfatı “Gökten olan”, “Tanrıdan olan” olarak değil, aksine “Gök gibi (ulu) Tanrı’nın yarattığı” (*täŃri-täg täŃri yaratmış*) şeklinde kaydedilmektedir.

Eserin başlangıç cümlesinde *Bilgä qayan*’ın önünde bulunan *türk* kelimesi kavim adı olmayıp “cesur, bahadır, kudretli” anlamında kullanılmıştır.

Türk sözünün böyle bir anlamı Zahirreddin Muhammed Babur’un *Baburname* adlı eserinde de bulunmaktadır. Örneğin, *Yana TäŃriberdi*

Samanči erdi, türk ü mardāna va qiličliq yigit erdi (BN,158). Bu cümledeki *türk ü mardāna* bir ikileme olup “cesur ve merdane” demektir.

Bilge Kağan yazıtının başlangıç cümlesinde yer alan son kelime *sabīm* – “benim sözüm, buyruğum, yarlığım” demektir. Bütün bunlara esasen yazıt başlangıcını şöyle yorumlamamız mümkün: **“Gök gibi (ulu) Tanrı’nın yarattığı kudretli/ cesur Bilge Kağan sözüm”**.

Önemli hususlardan başka biri Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kağanın halkına, ulusuna yönelik dile getirdiği müracaatı, yarlığı, daveti yer almıştır. Yukarıda yorumladığımız cümle ise söz konusu resmî müracaatın, davetin başlangıcı yani unvanıdır (Doğu metinlerinde resmî belgelerin başlangıcına *unvan* denir).

Yazıtta bulunan iki unvandan ilki Bilge Kağan’a, ikincisi ise onun küçük oğlu Bilge Kutlug Kağan’a aittir (*bkz*: Sadikov 2004, 79,115). Bilge Kağan devletiyönettiği dönemde verdiği fermanları, yurt dışındaki hükümdarlara gönderilen diplomatik yarlıklarını aynı böyle bir unvanla başlamıştır. Daha sonra onun ölümünden sonra küçük oğlu Bilge Kutlug da babasının kullandığı başlangıç-unvanı kullanmıştır. Bu durum geçmiş zamanların diplomasisinde vardır: hatta bütün bir sülale aynı unvanı kullandığı zamanlar da olmuştur. Bu geleneğe göre ulu yazıtın başlangıcında Bilge Kağan’ın, yazıtın sonunda ise Bilge Kutlug Kağan’ın millete, ulusa yönelik söylediği çağrı veya yarlık aynı unvan ile başlar.

Diğer bir önemli husus da Kül Tigin yazıtının Bilge Kağan’ın dilinden söylendiğine rağmen söz konusu başlangıç-unvanın olmamasıdır. Anlaşılan Yollug Tigin amcası Kül Tigin’e ithafen hazırlanan yazıtı yazıp tamamladıktan sonra abide dikildiğinde eserin içinde yer alan kağanın sözleri resmi unvanla başlamadığının farkına varmıştır. Yaptığı yanlış o daha sonra, babası öldükten sonra onun adına dikilen yazıtta düzeltmiştir: Bilge Kağan yazıtını babasının kullandığı unvan ile başlamıştır. Resmi vesikalar geleneğine uyumlu bir şekilde yazıtın sonunda Bilge Kutlug’un sözleri de aynı bu unvanla başladığı dikkat çeker.

Bilge Kağan’ın unvanı Köktürk döneminde kalan Türkçe unvanların ilk, aynı zamanda klasik bir örneğidir. Unvan üç ögeden oluşmakta: ilki, Tanrı tarafından yaratıldığının itirafı (*Tāñri-tāg tāñri yaratmış*), ikincisi, kağanın sıfatı, adı ve unvanı (*türk Bilgä qayan*), üçüncüsü ise “söz, ferman, yarlık”ın kağana ait olduğunu gösteren öge (*sabīm*).

Bilge Kağan’ın resmi unvanında yer alan *sabīm* kelimesi “benim sözüm”

demek değildir, “benim müracaatım, yarlığım” anlamındadır. Türk dilinin sonraki devirlerinde *sab* (~*saw*) kelimesi kullanımdan çıkarak, onun yerine *söz* kelimesi kullanılmaya başlar. Artık resmî belgelerin başlangıcında da eski *sab* (~*saw*) kelimesinin yerini *söz* kelimesi almıştır. Bu da tarihi geleneğe uygun olarak “buyruk; ferman; yarlık” anlamlarını karşılar (Sadikov, Omonov 2010,40–41).

Bilge Kağan'ın yarlığında geçen başlangıç-unvanın bütün ögeleri tam, eksiksiz, net ve özlü bir şekilde düzenlenmiştir. Bu durum Köktürklerde resmî belgelerin, Eski Türkçenin resmî üslubunun yüksek derecede olduğunun kanıtıdır.

Bilge Kağan'ın başlangıç-unvanını formül haline gösterecek olursak aşağıdaki gibi olur:

Y+S+A+M+sabim (yani, *Tanrı tarafından yaratıldığının itirafı + hükümdarın sıfatı + adı + vazifesi + sabim*).

En önemli husus şu ki Bilge Kağan'ın söz konusu olan unvanı sadece Köktürk devrinin değil, Orta Çağın bütün resmî yarlıkları, belgeleri için örnek, kalıp olarak hizmet etti. Köktürk döneminde mevcut olan resmî belgeler geleneği sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürdü. Türk devletlerinin hükümdarları kendi yarlıklarını aynı bu kalıptaki unvanlar ile başlamıştır.

Diğer bir önemli nokta da Bilge Kağan'ın unvanında, metnin özelliğinden de hareketle alıcısı, muhatabı gösterilmemiştir. Unvanın tam transformasyonu (tamamlanan şekli) “**(Bu bän,) täñri-täg Täñri yaratmış türk Bilgä qayan(niñ) sabim (turur)**”, yani “**(Bu benim,) gök gibi (ulu) Tanrı'nın yarattığı kudretli Bilge Kağan(ın) sözüm(dür)**” şeklinde olur.

Sonraki yüzyıllarda ise han ve hükümdarların unvanları yine bir ögeyle zenginleşti: unvanlara yarlığın sahibi ile birlikte *muhatap* (yarlığın gönderildiği kişi veya taraf) da ilave edildi.

Örneğin Altın Orda hanı Tohtamış'ın 1393 yılında Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlığı *Toxtamış sözüm Yagaylaya (Tohtamış sözüm Yagayla'ya)* şeklinde başlamıştır (T.1–2). Bu unvanda yer alan *Toxtamış sözüm* – *gönderen*; *göndericidir (intitulatio)*; Doğu metinlerinde “mektup sahibi, gönderici”ye *mürsil* denmiştir; *sözüm* – yarlığın Tohtamış hana ait olduğunu, onun dilinden aktarıldığını gösteren kelimedir. *Yagaylaya* –

yarlığın gönderildiği kişiyi (*alıcı – inscriptio*) gösterir, bu sebeple de datif halindedir. *Alıcı*’ya Doğu metinlerinde *mürsel* denir.

Artık unvanın tam, doldurulan şekli de değişti ve şöyle duruma geldi: **(Men,) Toxtamış(niñ) sözüm Yayaylaya (bolsun) veya (Bu men,) Toxtamış(niñ) sözüm Yayaylaya (turur),** yani **“(Ben) Tohtamış(in) sözüm Yagayla’ya (olsun/-dır)”**.

Tohtamış Han’ın unvanının formülü aşağıdaki gibidir:

A+ sözüm+Ad. (yani *hükümdarın adı+sözüm+alıcı, muhatap*).

Orta Çağda yazılan Türkçe yarlıkların başlangıcında ise bazen yarlığı gönderen ülke yöneticisinin derecesi, unvanı da ilave edilerek yazılmıştır. Örnek olarak Şahruh Mirza’nın 16 Ocak 1422 tarihinde Talhan Ata mezarının mücavirine verdiği nişanı *Şāhruh bahadur sözüm dīvānlarya (Şahruh bahadır sözüm divānlara)* cümlesiyle başlamıştır (Ş.1–2). Burada *Şāhruh bahadur sözüm* bir unvandır, bu sebeple ayrı bir satıra yazılmıştır. Unvan üç öğeden oluşur: hükümdarın adı (*Şāhruh*), unvanı (*bahadur*) ve fermanın ona ait olduğunu gösteren yarlık (*sözüm*). Bu cümlede yer alan *bahadur* sözü üst sınıf kişilere verilen unvanı gösterir. Karşılaştırmak için Türkçe yarlıkların başlangıcında kullanılan *abu-l-muzaffar, abu-l-yāzī* unvanlarını hatırlamak yeterlidir.

Şahruh’un yarlığındaki başlangıç-unvana ilave edilen *dīvānlarya* kelimesi yarlığın yöneltildiği hukukî kurumu (alıcıyı) bildirir. Metinde muhatap yani alıcı unvandan ayrı olarak sonraki satıra yazılmıştır. Bu kelime datif halindedir. Unvanın tamamlanan şekli şöyledir: **(Men,) Şāhruh bahadur(nuñ) sözüm dīvānlarya (bolsun) veya (Bu men,) Şāhruh bahadur(nuñ) sözüm dīvānlarya (turur).**

Şahruh’un yarlığında yer alan unvanın formülü ise aşağıdaki gibidir:

A+U+ sözüm+Ad. (yani *hükümdarın adı+unvanı+sözüm+alıcı*).

Çoğu durumlarda unvanlara hükümdarın isminden önce onun rütbesi de ilave edilmiştir. Örnek olarak Ebu Said’in Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bey’e (=Uzun Hasan’a) 10 Ekim 1468 tarihinde gönderdiği yazısı *Sultān Abu Sa’id körägān sözüm* unvanı ile başlamaktadır (AS.1).

Bunun formülü ise aşağıdaki gibi:

M+A+U+sözüm (yani *rütbesi+adı+unvanı+sözüm*).

Mektub'un kime yöneltildiği sonraki ögeden anlaşılır. Bu kısımda kısaca selamlama ile asıl konuya geçilmektedir: *Hasan beggä salām tegäč, söz ul-kim*, diye esas konuya girilmektedir.

Yukarıda gösterilen örneklerden anlaşıldığı gibi Türk diplomasisi tarihinde kağan ve hanların yarlıkları, fermanlarının başlangıç-unvanları Köktürk döneminde inkişaf etti ve bu Türk vesikaları tarihinde büyük ve kalıcı bir keşiflerinden biriydi. Onun günümüze kadar ulaşan ilk aynı zamanda klasik örneği Bilge Kağan yazıtında geçen *Tāñri-täg tāñri yaratmış türk Bilgä qayan sabım* unvanıdır.

Orta Çağ resmî belgelerinde Türkçe başlangıç-unvanlar yeni bir öge ile zenginleşti: belgelerde yarlığı gönderen kişiyle birlikte yarlığın muhatabı, alıcısını belirtmek gelenek haline geldi. Bunu Tohtamış Han'ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlığında yer alan unvan kısmı örneğinde görmemiz yeterlidir.

Türk yazılı belgeleri tarihinin ilk aşamasında hükümdarın kendi ulusuna yönelik çağrısı, yarlığı, hatta devletin ana yasası, töresi epigrafik biçimde beyan edilmiştir. Bunu Birinci Köktürk Kağanlığı döneminde dikilen Bugut abidesi, İkinci Köktürk Kağanlığı döneminde dikilen Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında görmemiz mümkündür. Hatta Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında hükümdarın Türk beylerine, halkına yönelik belirttiği şu sözleri de okuruz: *Türük bağlär, bodun, bunı äsidiñ! Türük [bodunuy ti] rip äl tutsuqıñın bunta urtum, yañilip üläsikiñin yämä bunta urtum. Näñ näñ sabım ärsär, bängü taşqa urtum. – “Türk beyleri, halkı, bunu işitin! Türk halkını bir araya getirip devlet tuttuğunuzu bunda [yani taş yazıtta] yazdım. Yanılıp ayrıldığını da bunda yazdım. Her ne sözüm olsa ebedi taşa yazdım”* (Ka.10–11). Bilge Kağan'ın *devlet tuttuğunuzu bunda [yani taşta] yazdım (äl tutsuqıñın bunta urtum)* gibi sözleri söz konusu abidelerde devlet töresi, kağanın talimatları yazıldığıнын işaretidir.

Uygur Kağanlığı döneminde dikilen Moyun-Çor yazıtında ise (Malov 1959, 30–40) bunun net bir delili de vardır. Yazıtta kağan Moyun-Çor'un muzaffer seferlerinden bahsedilirken: “O zamanda Batıda Iduk başta, Yabaş ve Tokuş (nehirlerinin) kavşağında yayladım. Ordugahımı orada inşa ettirdim, çiti orada vurdurdum, bin yıllık, on binlerce günlük yazıtımı-tüzüğümü orada düz taşa yaptırdım (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümün anta yassı taşqa yaratıtdım*)”, diye belirtilmiştir yazıtta (yazıtın 19–22. satırları). Bu cümlelerde kağanın түзүğü, devletin yasasını yazdırdığı diğer bir yazıtın da olduğuna işaret edilmektedir (Ancak Moyun-Çor yazıtında bahsi geçen yazıt henüz bulunmuş değildir).

Türkçe yazılı vesikalar kendi yolunu daha epigrafik metinlerde bulmaya başlamış, kağanlığın ilk yazılı yasası, devlet töreleri millete epigrafik olarak, abide taşları aracılığıyla ulaştırılmıştır. Eski Türk yazıtları sadece kağanlar, önemli devlet adamları, büyük kahramanların anısını ölümsüzleştirmek için dikilmiş abideler değil, devlet kanunları, tüzükleri, kağanların çağrısını ihtiva eden yazılı belgeler olarak da önem arz etmektedir.

Kaynakça / References

AS – Sultan Ebu Said’in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’a gönderdiği yazı: Kurat 1940,119–134,196–200; Sadıkov 2013,130–142.

BN – *Zahireddin Muhammed Babur*. Baburname. Taşkent, 1989.

Ka – Kül Tigin yazıtı: Sadıkov 2004, 96–112.

T – Tohtamış Han’ın Lehistan-Litvanya kralı Yagayla’ya gönderdiği yarlık: Sadıkov 2013,83–89.

Ş – Şahruh Mirza’nın yarlığı: Sadıkov 2013,117–123.

X, Xa – Bilge Kağan yazıtı: Sadıkov 2004,112–120.

Malov 1959 – *S. E. Malov*. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii, M.–L., 1959.

Sadkov 2004 – *K. Sadıkov*, Kök Türk Bitigleri: Matn va uning Tarihi Telkini. Taşkent, 2004.

Sadıkov 2013 – *K. Sadıkov*, Altın Orda ve Timuriler Devride Yaratılan Yarlıklar: Tarihi-Filologik Telkin. Taşkent, 2013.

Sadıkov, Omonov 2010 – *K. Sadıkov, K. Omonov*. Özbek Tilining Yazma Uslublari Tarihidan. Taşkent, 2010.

Kurat 1940 – *Kurat A.N.* Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. – İstanbul, 1940.

Orkun 1987 – *Orkun Hüseyin Namık*. Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.

Tekin 2010 – *Tekin Talat*. Orhon Yazıtları. 4. Baskı. – Ankara, 2010.